

ΚΕΦΑΛΑΙΟ V

Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ

Ο θετικισμός προσπάθησε μάταια να εξαλείψει την ιδέα της αιτίας από την επιστήμη. Είτε του αρέσει είτε όχι, ο κάθε φυσικός, ο κάθε βιολόγος συλλογίζεται με όρους του «γιατί» και του «διότι». Ο ιστορικός δεν μπορεί να αποφύγει αυτόν τον κοινό νόμο του πνεύματος. Ορισμένοι, όπως ο Michelet, προτιμούν να συνδέουν τα ζητήματα με ένα μεγάλο «ζωτικό κίνημα», αντί να προχωρούν σε μια ερμηνεία στη βάση της λογικής· άλλοι απλώς παραθέτουν το σύνολο των επαγωγών και των υποθέσεών τους· η γενετική σχέση είναι παντού παρούσα. Όμως, από το γεγονός ότι η εδραίωση σχέσεων αιτίου και αιτιατού συνιστά μια ενστικτώδη ανάγκη στην ιστορική κατανόηση δεν συνάγεται πως η αναζήτησή τους πρέπει να βασισθεί στο ένστικτο. Εάν, στην προκειμένη περίπτωση, η μεταφυσική της αιτιότητας ξεπερνά τον ορίζοντά μας, η χρήση της αιτιακής σχέσης ως εργαλείου της ιστορικής γνώσης απαιτεί αναντίρροπα μια συνειδητή κριτική προσέγγιση.

Ας υποθέσουμε πως κάποιος άνθρωπος περπατά σε ένα ορεινό μονοπάτι. Γλιστρά και πέφτει σε ένα βράθρο. Για να συμβεί αυτό το

ατύχημα, απαιτήθηκε ο συνδυασμός πάρα πολλών καθοριστικών στοιχείων, όπως είναι, ανάμεσα στα άλλα, η ύπαρξη της βαρύτητας, ένα έδαφος διαμορφωμένο από μακρόχρονες γεωλογικές αλλαγές, ή η χάραξη ενός μονοπατιού με σκοπό, ας πούμε, τη σύνδεση ενός χωριού με τα θερινά βοσκοτόπια. Θα ήταν, επομένως, απόλυτα νόμιμο να ισχυρισθούμε ότι, αν ήταν διαφορετικοί οι νόμοι της ουράνιας μηχανικής, αν η εξέλιξη της γης ήταν διαφορετική και η ορεινή οικονομία δεν βασιζόταν στην εποχική μετακίνηση των κοπαδιών, η πτώση δεν θα συνέβαινε ποτέ. Αν παρ' όλα αυτά αναζητήσουμε την αιτία της, όλοι θα απαντούσαν ένα «γλίστρημα». *Όχι ότι το προηγούμενο αυτό ήταν απόλυτα απαραίτητο για να συμβεί το γεγονός.* Πολλά άλλα ήταν εξίσου αναγκαία. Όμως, ξεχώρισε από όλα τα άλλα, με ορισμένα πολύ χτυπητά χαρακτηριστικά. Συνέβη τελευταίο· ήταν το λιγότερο μόνιμο, το πιο εξαιρετικό στη γενική τάξη των πραγμάτων· τέλος, λόγω της μεγάλης ιδιαιτερότητάς του, εμφανίζεται ότι θα μπορούσε κάλλιστα να έχει αποφευχθεί. Γι' αυτούς τους λόγους φαίνεται πως άσκησε μιαν αμεσότερη επίδραση πάνω στο αποτέλεσμα, και δεν μπορούμε παρά να συνάγουμε πως, ουσιαστικά, αποτέλεσε τη μόνη του αιτία. Από τη σκοπιά της κοινής λογικής, η οποία στάθηκε πάντοτε απρόθυμη να απαλλαγθεί από έναν ορισμένο ανθρωπομορφισμό, αναφερόμενη σε αιτίες, αυτό το έσχατο συστατικό, αυτό το συγκεκριμένο και απρόσμενο συστατικό, μοιάζει λίγο με τον καλλιτέχνη που δίνει μορφή σε μια πλαστική μάζα ήδη εντελώς διαμορφωμένη.

Στη σύγχρονη εφαρμογή της, η ιστορική συλλογιστική δεν λειτουργεί διαφορετικά στην ανάπτυξή της. Όσο αναγκαία και αν είναι, τα πιο σταθερά και γενικά προηγούμενα παραμένουν απλώς υπονοούμενα. Ποιος στρατιωτικός ιστορικός θα τολμούσε να συμπεριλάβει ανάμεσα στα αίτια μιας νίκης τη δύναμη της έλξης, η οποία ρυθμίζει την τροχιά των βλημάτων, ή τη φυσιολογική οργάνωση του ανθρώπινου σώματος, δίχως την οποία τα βλήματα δεν θα είχαν κανένα θανάσιμο αποτέλεσμα; Αν διακρίνονται από κάποια μονιμό-

τητα, τα πιο συγκεκριμένα προηγούμενα αποτελούν αυτό που, για χάρη της ευκολίας, αποκαλούμε οι «συνθήκες». Το πιο συγκεκριμένο, αυτό που κατά κάποιον τρόπο αντιπροσωπεύει το στοιχείο διαφοροποίησης στο σύνολο των γενεσιουργών δυνάμεων, παίρνει τον τίτλο της αιτίας. Για παράδειγμα, θα πούμε ότι ο πληθωρισμός στην εποχή του Law¹ υπήρξε η αιτία της γενικότερης ανόδου των τιμών. Η ύπαρξη στη Γαλλία ενός συνεκτικού και ομοιογενούς οικονομικού περιβάλλοντος θα συνιστούσε μόνο τη συνθήκη. Διότι αυτή η άνεση της κυκλοφορίας, η οποία, σκορπίζοντας παντού τραπεζογραμμάτια, κατέστησε δυνατή αυτή την άνοδο, όχι μόνον προηγήθηκε του πληθωρισμού, αλλά και διήρκεσε περισσότερο από αυτόν.

Δεν χωρεί αμφιβολία πως στη διάκριση αυτή ενυπάρχει μια γόνιμη αρχή της έρευνας. Ποιος ο λόγος της ενασχόλησης με σχεδόν καθολικές αιτίες; Είναι κοινές σε πάρα πολλά φαινόμενα, για να αξίζουν ιδιαίτερης υπόμνησης στη γενεαλογία του καθενός. Γνωρίζω πολύ καλά, εξ αρχής, πως δεν θα υπήρχε πυρκαγιά αν ο αέρας δεν περιείχε οξυγόνο. Αυτό που με ενδιαφέρει, αυτό που απαιτεί και δικαιολογεί μιαν απόπειρα διερεύνησης είναι το να καθορίσουμε το πώς ξεκίνησε η φωτιά. Οι νόμοι που διέπουν την τροχιά των βλημάτων είναι κοινοί σε νίκη και ήττα: εξηγούν και τις δύο· είναι συνεπώς άχρηστοι, ως καθεαυτή ερμηνεία της καθεμιάς.

Ωστόσο, μια ιεραρχημένη ταξινόμηση των αιτιών, που στην πραγματικότητα δεν είναι παρά μια διανοητική ευκολία, δεν μπορεί να αναχθεί στο απόλυτο, χωρίς κίνδυνο. Η πραγματικότητα μας προσφέρει ένα σχεδόν άπειρο αριθμό δραστικών δυνάμεων, οι οποίες συγχλίνουν στο ίδιο φαινόμενο. Η επιλογή που θα κάνουμε ανάμεσά τους μπορεί να βασίζεται σε χαρακτηριστικά τα οποία, πρακτικά, αξίζουν πλήρως την προσοχή μας· δεν παύει όμως να είναι πάντοτε

¹ Law, John (1671-1729) Σκότος τραπεζίτης στην υπηρεσία των Γάλλων μοναρχών, θεμελιωτής ενός τραπεζικού συστήματος το οποίο κατέληξε σε μια τρομακτική χρεοκοπία το 1720. σ.μ.

μια επιλογή. Ιδιαίτερα υπάρχει κάτι το ολότελα αυθαίρετο στην ιδέα μιας αποκλειστικής αιτίας, σε αντίθεση με τις απλές «συνθήκες». Ακόμη και ο Simiand, ο οποίος διακατεχόταν από την έμμονη ιδέα της ακρίβειας και ο οποίος είχε ξεκινήσει μια απόπειρα (πιστεύω μάταιη) διατύπωσης αυστηρότερων ορισμών, φαίνεται ότι κατέληξε αναγνωρίζοντας τον ολότελα σχετικό χαρακτήρα παρόμοιων διακρίσεων. «Για ένα γιατρό», έγραψε, «αιτία μιας επιδημίας θα είναι ο πολλαπλασιασμός ενός μικροβίου και συνθήκες της η βρωμιά και η ασθενής κράση, απόρροια της φτώχειας: για τον κοινωνιολόγο ή το φιλόanthρωπο, η φτώχεια θα συνιστούσε την αιτία και οι βιολογικοί παράγοντες τις συνθήκες». Αυτό ισοδυναμεί, ειλικρινά, με παραδοχή της υποταγής της προοπτικής στη συγκεκριμένη οπτική γωνία της έρευνας.

Ας προσέξουμε όμως. Στην ιστορία, η προκατάληψη της αποκλειστικής αιτίας πολλές φορές δεν είναι παρά η υφέρουσα μορφή της αναζήτησης του υπεύθυνου –επομένως μια αξιολογική κρίση. Ο δικαστής την εκφράζει ως εξής: «Ποιος έχει δίκιο και ποιος άδικος;» Ο ερευνητής αρκείται να ρωτήσει «γιατί» και παραδέχεται ότι η απάντηση μπορεί να μην είναι απλή. Είτε πρόκειται για προκατάληψη της κοινής λογικής είτε για αξιωματική διατύπωση της λογικής, ή για μια ιδιορρυθμία των εισαγγελέων, ο μονισμός της αιτίας δεν μπορεί παρά να αποτελεί εμπόδιο για την ιστορία. Αυτή αναζητεί αιτιακά κύματα και δεν φοβάται, αν η ζωή τα φανερώσει έτσι, να τα βρει πολλαπλά.

Τα ιστορικά γεγονότα είναι, στην ουσία, ψυχολογικά γεγονότα. Φυσιολογικά, επομένως, βρίσκουν την πηγή τους σε άλλα ψυχολογικά γεγονότα. Βέβαια, το ανθρώπινο πεπρωμένο εντάσσεται στο φυσικό κόσμο και υφίσταται το βάρος του. Ακόμα και εκεί όπου η παρεμβολή αυτών των εξωγενών δυνάμεων εμφανίζεται ιδιαίτερα βίαιη, παρ' όλα αυτά η δράση τους υπονομεύεται ή ενισχύεται από τον άνθρωπο και το πνεύμα του. Ο ιός του μαύρου θανάτου αποτέλε-

σε την κυρίαρχη αιτία της πληθυσμιακής συρρίκνωσης της Ευρώπης. Όμως η επιδημία απλώθηκε τόσο ραγδαία, μόνον εξαιτίας ορισμένων κοινωνικών –επομένως, στο υπόβαθρό τους, διανοητικών– συνθηκών, και οι ηθικές της επιπτώσεις πρέπει να ερμηνευθούν μόνο στη βάση των ιδιαίτερων τάσεων της συλλογικής ευαισθησίας.

Ωστόσο, δεν μπορεί να υπάρξει ψυχολογία εστιασμένη αποκλειστικά στη συνείδηση. Διαβάζοντας ορισμένα ιστορικά βιβλία, σχηματίζουμε την εντύπωση ότι η ανθρωπότητα κυριολεκτικά δημιουργήθηκε από λογικές βουλήσεις, στις οποίες οι λόγοι της δράσης ουδέποτε φάνηκαν μυστηριώδεις. Με δεδομένη την τωρινή κατάσταση της έρευνας, σχετικά με τη ζωή του νου και τα σκοτεινά του βάθη, αυτό αποτελεί πρόσθετη απόδειξη της μόνιμης δυσχέρειας που αντιμετωπίζουν οι επιστήμες στην απόπειρά τους να παραμείνουν σύγχρονες μεταξύ τους. Επιπλέον, είναι σαν να επαναλαμβάνουμε, σε μια διογκωμένη μορφή, το πολλές φορές καταγγελλόμενο σφάλμα μιας απαρχαιωμένης οικονομικής θεωρίας. Ο Homo oeconomicus δεν ήταν παρά μια κενή σκιά, όχι μόνον επειδή υποτίθεται πως τον διακατείχε αποκλειστικά η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος: χειρότερη πλάνη ήταν η πεποίθηση πως αυτός ήταν σε θέση να διαμορφώσει μια ολοκάθαρη αντίληψη για τα συμφέροντά του. Ο Ναπολέων είτε κάποτε: «Τίποτε το σπανιότερο από ένα σχέδιο». Πιστεύει άραγε κανείς ότι η καταθλιπτική ηθική ατμόσφαιρα στην οποία έχουμε σήμερα βυθισθεί, αφορά μόνον το ορθολογικό τμήμα του μυαλού μας; Θα παραποιούσαμε σε μεγάλο βαθμό το πρόβλημα των αιτιών στην ιστορία εάν, παντού και πάντα, τις αναγάγαμε σε ένα πρόβλημα κινήτρων.

Επιπλέον, ποια παράδοση αντίφαση συνιστούν οι διαδοχικές στάσεις τόσο πολλών ιστορικών; Όταν πρόκειται να επιβεβαιώσουν το κατά πόσον συνέβη κάποια ανθρώπινη πράξη, θεωρούν πως δεν μπορούν να εξαντλήσουν τα περιθώρια της έρευνας. Αν ασχοληθούν με τους λόγους αυτής της πράξης, αρκούνται στην επιφάνεια, τη συνήθως θεμελιωμένη σε ένα από τα αξιώματα της κοινότοπης ψυχο-

λογίας, που δεν είναι λιγότερο ή περισσότερο αληθή από τα αντίθετά τους.

Δύο κριτικοί φιλοσοφικής παιδείας, ο Georg Simmel στη Γερμανία και ο François Simiand στη Γαλλία, διασκέδαζαν, εκθέτοντας ορισμένα απ' αυτά τα αξιώματα. Οι επαναστάτες οπαδοί του Hébert, γράφει κάποιος Γερμανός ιστορικός, ήταν αρχικά σύμμαχοι του Ροβεσπιέρου, επειδή αυτός ικανοποιούσε όλες τους τις επιθυμίες· έπειτα, τον εγκατέλειψαν επειδή τον θεώρησαν υπερβολικά ισχυρό. Από αυτό απορρέουν δύο υποθέσεις, όπως παρατηρεί ουσιαστικά ο Simmel: η εύνοια προκαλεί την ευγνωμοσύνη, και στους ανθρώπους δεν αρέσει να υποτάσσονται. Φυσικά, οι δυο αυτές προτάσεις δεν είναι αναγκαστικά ψευδείς. Ούτε είναι όμως και αναγκαστικά αληθινές. Τι μας εμποδίζει να ισχυρισθούμε με την ίδια ευκολία πως μια άμεση υποταγή στη θέληση κάποιου τρίτου δεν μπορεί να προκαλέσει αποστροφή για την αδυναμία μας, αντί για ευγνωμοσύνη; Και, από την άλλη, δεν έχουμε συναντήσει άραγε ποτέ κάποιο δικτάτορα, ο οποίος κατέπνιγε την παραμικρή διάθεση για αντίσταση, με τον τρόπο που προκαλούσε η εξουσία του; Ένας σχολαστικός φιλόσοφος παρατήρησε κάποτε για την αυθεντία πως «έχει μια μύτη από κερί, που στρέφεται αδιακρίτως είτε προς τα αριστερά είτε προς τα δεξιά». Το ίδιο ισχύει και για τις υποτιθέμενες ψυχολογικές αλήθειες της κοινής λογικής.

Κατά βάση, το σφάλμα είναι ανάλογο εκείνου που ενέπνευσε τον ψευδογεωγραφικό ντετερμινισμό, ο οποίος έχει ριζικά διαφευσθεί στις ημέρες μας. Είτε αντιμέτωπη με ένα φαινόμενο του φυσικού κόσμου, είτε με ένα κοινωνικό γεγονός, η κίνηση των ανθρώπινων αντιδράσεων δεν είναι σαν αυτή του ρολογιού, ακολουθώντας πάντοτε την ίδια κατεύθυνση. Ό,τι και να ισχυρίζεται ο Renan, η έρημος δεν είναι αναγκαστικά «μονοθεϊστική», επειδή οι άνθρωποι που την κατοικούν δεν αποδίδουν το ίδιο πνεύμα σε όλες τις οπτασίες της. Η σπανιότητα του νερού θα προκαλούσε τη συγκέντρωση του πληθυσμού, ενώ η υπεραφθονία πηγών τη διασπορά του, μόνον εάν οι

κάτοικοι της υπαίθρου θεωρούσαν ως πρώτη προτεραιότητά τους τη γειννίαση με πηγές, πηγάδια και λίμνες. Στην πραγματικότητα, άλλοτε προτιμούν –για λόγους ασφάλειας ή στενότερης συνεργασίας ή από αυτό το ένστικτο της αγέλης– να ζουν σε κλειστές ομάδες ακόμα και όταν το κάθε χωράφι έχει την πηγή του· ή, αντίστροφα –όπως συμβαίνει σε ορισμένες περιοχές της Σαρδηνίας όπου ο καθένας κτίζει την αγροικία του στο μέσο του κτήματός του– προτιμούν τους μακρινές διαδρομές σε αναζήτηση νερού, ως αντιστάθμισμα της μοναχικότητας που τόσο επιθυμούν. Μήπως δεν είναι ο ίδιος ο άνθρωπος η μεγαλύτερη μεταβλητή της φύσης;

Ας μην παρασυρόμαστε, ωστόσο. Σε μια τέτοια περίπτωση, το σφάλμα δεν έγκειται στην ίδια την ερμηνεία. Το σφάλμα έγκειται στην αρισιότητα αποδοχή της κάθε ερμηνείας. Αν και μέχρι τώρα προέκυψαν ελάχιστα αποδεικτικά παραδείγματα, είναι πιθανό, υπό ορισμένες κοινωνικές συνθήκες, η κατανομή των πηγών του νερού να καθορίζει τον τόπο κατοίκησης περισσότερο από οποιονδήποτε άλλο παράγοντα. Σίγουρα, δεν τον καθορίζει εξ ανάγκης. Δεν είναι σε καμία περίπτωση αδύνατο οι οπαδοί του Hébert να αναταποκρίθηκαν πράγματι σε εκείνα τα κίνητρα που τους προσάπτει ο ιστορικός. Το λάθος βρίσκεται στην αντιμετώπιση της υπόθεσης ως δεδομένης εξ αρχής. Οφείλει να αποδειχθεί. Κατόπιν, μόλις προκύψει αυτή η απόδειξη –την οποία δεν έχουμε το δικαίωμα να θεωρήσουμε από προκατάληψη ανεφάρμοστη– εναπόκειται ακόμα σε εμάς να αναρωτηθούμε, διεισδύοντας στα βαθύτερα επίπεδα της ανάλυσης, γιατί αυτή η ομάδα επέλεξε τη συγκεκριμένη ψυχολογική στάση, από ένα πλήθος πιθανών άλλων. Επειδή, ευθύς μόλις παραδεχθούμε πως καμία διανοητική ή συναισθηματική αντίδραση δεν εξηγείται από μόνη της, αναγκαζόμαστε, οποτεδήποτε σημειώνεται μια τέτοια αντίδραση να καταβάλουμε μια πραγματική προσπάθεια ανακάλυψης των λόγων της. Με μια λέξη, στην ιστορία, όπως και αλλού, οι αιτίες δεν μπορούν να διατυπωθούν αξιωματικά. Πρέπει να αναζητηθούν...

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι: Η ΙΣΤΟΡΙΑ, ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΚΑΙ Ο ΧΡΟΝΟΣ	51
1. Η επιλογή του ιστορικού	51
2. Η ιστορία και οι άνθρωποι	53
3. Ο ιστορικός χρόνος	57
4. Το είδωλο της καταγωγής	59
5. Τα όρια μεταξύ παρελθόντος και παρόντος	64
6. Κατανοώντας το παρόν μέσω του παρελθόντος	67
7. Κατανοώντας το παρελθόν μέσω του παρόντος	71
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ: Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ	75
1. Γενικά χαρακτηριστικά της ιστορικής παρατήρησης	75
2. Στοιχεία	85
3. Η μετάδοση των στοιχείων	92
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ: Η ΚΡΙΤΙΚΗ	101
1. Περίγραμμα μιας ιστορίας της κριτικής μεθόδου	101
2. Αναζητώντας την απάτη και το σφάλμα	110
3. Προς μια λογική της κριτικής μεθόδου	127
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV: Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ	151
1. Κρίνοντας ή κατανοώντας;	151
2. Από την πολυμορφία των ανθρωπινων λειτουργιών	157
3. Ονοματολογία	167
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V: Η ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΙΤΙΟΤΗΤΑ	197
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	205

© ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ, 1994

Τίτλος πρωτοτύπου: Apologie pour l'histoire, Robert Laffont, 1977, 7η έκδοση

Επιμέλεια: Πολυμέρης Βόγλης, Γιώργος Καραμπελιάς

Διορθώσεις: Δήμητρα Τουλάτου

Στοιχειοθεσία και Ηλεκτρονική Σελιδοποίηση: Εναλλακτικές Εκδόσεις

Θεμιστοκλέους 37, τηλ. 36.26.319, fax 36.39.930

Μακέτα εξωφύλλου: Μυρτώ Μπολώτα

Αναπαραγωγή φιλμ: Αλφάβητο, Καλλιδρομίου 30, τηλ. 64.50.552

Εκτύπωση: Χριστοδούλου Πέτρος, Μαυρομιχάλη 134, τηλ. 64.45.629

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο «Κομμούνα», Θεμιστοκλέους 37, τηλ. 36.02.644

Εναλλακτικό Βιβλιοπωλείο «Πράξη», Αρμενοπούλου 24, Θεσ/νίκη, τηλ. 031 -20.23.49

Βιβλιοπωλείον «Αιγαίον», Έκτορος 40, Λευκωσία, τηλ. 003572 - 43.32.97